

РЕЦЕНЗИЯ

на дисертационен труд за придобиване на образователната и научна степен „доктор“

по Област на висшето образование 2. Хуманитарни науки, Професионално
направление 2.1. Филология

Автор на дисертационния труд: Мария Андреева Тодорова, Институт за български
език „Проф. Любомир Андрейчин“, Секция по компютърна лингвистика

Научен ръководител: проф. д-р Светла Коева

Тема на дисертационния труд: „Типология и свойства на устойчиви словосъчетания в
българския език. Глаголни фразеологизми“

Рецензент: проф. д-р Диана Благоева, Институт за български език „Проф. Л.
Андрейчин“

Дисертационният труд на Мария Тодорова е посветен на актуален и слабо разработен за българския език проблем – формализираното описание на морфосинтактичните характеристики на глаголните фразеологизми, разглеждани като вид устойчиви съчетания, за целите на компютърната обработка на естествения език. Темата е много подходящо избрана с потенциални приноси и приложения не само в компютърната лингвистика, но и в областта на фразеологията и фразеографията. От една страна, типологизирането на устойчивите съчетания и моделирането на техните парадигматични и синтагматични свойства е от основно значение за решаването на такива важни задачи в езиковите технологии като автоматизирано разпознаване и извличане на несвободни фрази, разрешаване на многозначност и омонимия, усъвършенстване на действието на различни компютърни приложения (парсери, тагери, системи за машинен превод, програми за обработка на паралелни корпуси и пр.). От друга страна, то е важно и за по-традиционни лингвистични области като лексикографията, тъй като дава възможност да се прецизират подходите и методите за подбор на фразеологични единици и да се унифицира начинът на представяне на тези единици в различни видове речници.

Дисертацията се състои от увод, четири глави, заключение, библиография и приложения. В увода се представят целите, задачите и методите на провежданото изследване. Мотивира се изборът на обект на изследването. Изтъкват се няколко причини вниманието да се насочи към глаголните фразеологизми. От една страна, езиковите ресурси, предназначени за описание на устойчиви съчетания (както за български, така и за други езици), обикновено се фокусират върху именните фразеологизми, а глаголната фразеология, въпреки широката си употреба, е сравнително слабо описана. От друга страна, глаголните фразеологизми притежават

редица особености (например често срещана омонимия със свободни фрази), които пораждат затруднения при автоматичната обработка на естествения език.

В първата глава е представена теоретичната рамка на изследването и са направени терминологични уточнения, които са необходими, като се има предвид битуващата и днес във фразеологичните изследвания за различни езици концептуална разнопосочност, съпроводена с подчертано терминологично разнообразие. Без да си поставя за цел да излага подробно съществуващите теории и да прави критичен или сравнителен анализ на отделните схващания, дисертантката предлага кратък исторически екскурс на проучванията в областта на българската фразеология, като ги поставя в контекста на славянското (в частност – руското) езикознание и на англоезичните изследвания. Коментирани са вижданията и класификациите на К. Ничева, В. Кювлиева-Михайлова, Кристалина Чолакова и другите съавтори на „Фразеологичен речник на българския език“ (1974 – 1975), В. Вътов, Ст. Калдиева-Захаријева, Ю. Балтова и други български автори, на редица чуждестранни учени като Ш. Бали, В. Виноградов, Д. Шмельов, на представители на генеративната граматика и на теорията Смисъл <=> Текст и пр. В главата се проследяват различни походи, принципи и типологии, определя се общият термин, назоваващ категорията, и се очертават пресечните точки в дефинициите и класификациите, предложени от отделните автори. Трябва да се подчертае, че концептуалният и терминологичният „плурализъм“, който характеризира както славянските, така и западноевропейските фразеологични изследвания, и съществуването на тясно и широко разбиране за фразеологията правят теоретичното и терминологичното систематизиране доста трудна задача. Дисертантката се е справила успешно, като показва както задълбочено познаване на научната литература по въпроса, така и умение да анализира информацията и да я представя ясно и синтезирано. Много добро е решението да се съставят таблици „Обобщаващи категории – термини“ и „Обхват и пресичане на различните термини, употребявани в класификациите“, които са достатъчно информативни и прегледни и дават добра ориентация на читателя.

Като напълно подходящо и съобразено с целите и задачите на дисертацията трябва да се оцени решението да се използват някои от предлаганите в научната литература дефиниции и подходи, без обаче изследването да се обвързва с отделно тясно или широко виждане за същността на фразеологизмите. Според дисертантката „утвърждаването на една или друга концепция за широко и тясно схващане за фразеологията е загубило актуалността си в съвременното езикознание“ (стр. 52), а възможностите за съчетаване на подходите на различни дисциплини и стремежът за комплексно описание на езиковите явления извеждат на преден план въпроса за непротиворечивото определяне на типовете устойчиви съчетания. Като теоретична рамка на изследването се приема, че устойчивите словосъчетания са вид несвободни фрази (по дефиницията на И. Мелчук), а фразеологичните словосъчетания са подтип на устойчивите словосъчетания.

Втората глава на дисертацията е посветена на типологизирането на устойчивите словосъчетания в българския език. В главата подробно се анализират признаците на формата на фразеологизмите (като съставен характер, устойчивост, колокативност); признаците на значението на фразеологизмите (посочва се, че основа за

разграничаването на устойчивите от свободните словосъчетания са признаците анализируемост – аналитичност, композиционалност – прозрачност, мотивираност – разбираемост; обръща се внимание на преносността, метафоричността и образността на фразеологичното значение); признаците на комуникативните функции (свързани с лексикално-категориалните свойства, с измененията на формата и словоредата на устойчивите словосъчетания). Прави се извод, че посочените признаци не може да се разглеждат изолирано, а е необходим комплексен анализ. С право се отбелязва, че системността предполага съществуването на обобщаващи признаци и йерархично организиране на подтиповете устойчиви словосъчетания. Въз основа на представени в научната литература схващания като обобщаващи признаци се разглеждат свойствата композираност – некомпозираниост и нерегулярност и рестриктивност, а фразеологизацията се дефинира като „проява на нерегулярност и/или рестриктивност при конструирането на езиковите единици“ (стр. 65). Постулира се съществуването на минимални признаци (разбирани като „минимални прояви на фразеологичността на определено езиково ниво“, стр. 68) и се представя скала на признаците, чрез които се описва континуума между устойчиви и свободни словосъчетания. В представената скала на фразеологичността се обединяват признаците на формата, значението и морфосинтактичните характеристики, които се използват като критерии за идентифициране на устойчивите словосъчетания и разграничаването им от свободните фрази. Скалата позволява да бъдат прилагани унифицирани и формализирани методи за установяване на типа на словосъчетанието. Предлагането на такава скала е безспорно приносен момент в труда, но формулирането на отделни признаци в нея буди известни възражения. Не е особено сполучливо извеждането на признак ‘буквалност’. Изразът „буквално значение“ е общоупотребим и разбираем, но няма терминологично съдържание, не е част от езиковедската терминология. В рецензията труд „буквално значение“ и „буквалност“ се натовават с терминологична функция, без обаче да бъдат пояснени. Срв.: „Семантичната композираност – некомпозираниост предполага връзка между буквалното и преносно значение (...). Даден израз може да бъде мотивиран или от буквалните значения на своите елементи поотделно, или от преносните им значения. Буквалността е признак на регулярност, а преносността – на ограниченост“ (стр. 67). Твърдението, че свободните словосъчетания се отличават с буквалност, не е съвсем точно. Като пример може да се посочи словосъчетанието *добро сърце*, което е свободно, но не е натовадено с „буквален“ смисъл, защото опорната дума в него функционира в едно от преносните си значения.

Във втора глава се представя също детайлна класификация на устойчивите съчетания, като се използват лексикографските принципи и формалният модел от теорията Смисъл <=> Текст. Стремелът е класификацията да е непротиворечива, логически издържана и теоретично обоснована, което в значителна степен е постигнато. Може да се отправят някои бележки и препоръки, свързани най-вече с необходимостта от терминологична консистентност. Добре е да се избягва синонимната употреба на термини като *словосъчетание* и *фраза*; *устойчиво словосъчетание*, *несвободно словосъчетание* и *несвободна фраза*; *фразеологично словосъчетание* и *полукомпозирана фразема*; *некомпозирани фразема* и *идиом* и пр. Въпреки че в тази глава *словосъчетание* и *фраза* се приемат като синоними (стр. 78), на друго място в

дисертацията (стр. 32) се посочва, че терминът *фраза* е свързан с терминологията на формалните теории за описание на езика и „означава дума или словосъчетание, което заема дадена синтактична позиция в изречението“, във връзка с което неговото значение е по-широко от това на термина словосъчетание. Нерядко в дисертацията *фраза* се употребява на практика в това по-широко значение, а това води до неясноти. Термините *граматикализирана фраза* и *граматикализирано словосъчетание* са синонимизирани. Квалифицирането на медиалните глаголи от типа на *смея се* като граматикализирани словосъчетания обаче влиза в противоречие с утвърденото в българското езикознание разбиране за словосъчетанието като комбинация от семантично самостоятелни, пълнозначни думи. Не са редки случаите, когато в дефиницията на определен термин присъства негов синоним, което води до кръговост и прави дефиницията неинформативна и неясна. Срв. „**Устойчивите** словосъчетания са **несвободни** словосъчетания, при които (...)“ (стр. 70).

Третата глава предлага детайлно описание на морфосинтактичните свойства на глаголните фразеологизми в българския език за целите на компютърната обработка на езика. Подробно са представени морфологичните, структурните и синтактичните особености на глаголните фразеологизми, изследвани са парадигматичните и синтагматичните отношения между конституентите на фразеологизмите. При описанието се борави с понятията парадигма на фразеологизъм, фразеологична словоформа, микрословоформа, които са дефинирани на стр. 82. Анализирани са възможните прояви на аномалност (дефективност) на фразеологичната парадигма, отклоненията в съчетаемостта, словоредата и пр. като прояви на рестриктивност и нерегулярност. Предложен е изчерпателен модел за формализирано морфосинтактично описание на глаголните фразеологизми, който включва информация за структурния клас, словоредните и съгласувателните особености и словоизменителните типове на микрословоформите.

Изследването в тази глава е проведено компетентно, изчерпателно и с внимание към детайлите. Същевременно обаче се откриват някои неточности и неясноти. Основната неяснота е свързана с понятието глаголен фразеологизъм. Според установеното в българското езикознание разбиране фразеологизмите се делят на глаголни, именни, адвербиални и пр. в зависимост от това с кои части на речта се съотнасят. Срв.: „Функционирайки като части на изречението, те [фразеологизмите] са съотносителни с лексико-граматичните категории (частите на речта). При тях се различават глаголни (*удрям / ударя на (о) камък*), именни (като съществителни (*дясна ръка*)), прилагателни (*в гората расъл*), обобщителни (*куцо и сакато*) и отрицателни местоимения (<ни> *чер <ни> бял*), адвербиални (*на куковден*) и междуметни фразеологизми (*и таз добра*). (Фразеологичен речник на българския език. Т. 1. Увод. С., 1974, стр. 11). Анализираният в дисертацията материал на практика включва както глаголни фразеологизми (според цитираното определение), така и немалко фразеологизми от други типове, в частност такива, които (както личи от семантичната им експликация) съответстват на прилагателни имена (напр. *като на верига държан* ‘свръхенергичен’, *като ударен с мокър парцал* ‘неприятно изненадан’, *като гръмнат* ‘силно изненадан’, *град го бил* ‘много окаян’), на наречия (*когато върбата роди грозде* ‘никога’) и др. Включени са и много словесни формули като *ако е рекъл бог, да даде бог, така е рекъл бог, нека е живот и здраве*. Както личи, за целите на изследването се изхожда от по-различно от утвърденото в нашето езикознание виждане и като глаголни се разглеждат фразеологизмите, в чиято структура присъства глаголна

микрословоформа. Все пак трябва да се държи сметка за съответствието на конкретната фразеологична единица с определена част на речта, за да се избегнат несполучливи опити за нормализация, при които като минимална и неутрална форма се конструират несъществуващи фразеологизми. Това важи например за адективни фразеологизми, съдържащи минало страдателно причастие, които погрешно биват трансформирани в глаголни фразеологизми с глаголна микрословоформа в сегашно време, срв. *като ударен с мокър парцал* и *удрям с мокър парцал някого* (такъв фразеологизъм реално не съществува), *като на верига държан* и *държа на верига някого* (такъв фразеологизъм не съществува), *като гръмнат* и *гръмвам, застрелвам някого* (тук става дума за глаголни форми, а не за фразеологизми) (примерите са от стр. 97).

Нуждае се от прецизиране и дефиницията за факултативните елементи във фразеологичната структура. Тя гласи: „Факултативни елементи са думи от контекста или модификатори, които се вмъкват в минималната фразеологична конструкция“ (стр. 109). Думи от контекста не може да се трактуват като факултативни елементи. Факултативен елемент например е „от зъбите“ във фразеологичната единица *изтървавам езика си от зъбите*, която би могла да съществува и в съкратена форма: *изтървавам езика си*.

Последната глава представя формализиран морфосинтактичен речник на глаголните фразеологизми в българския език с 1000 словоформи. Описани са съществуващи подходи за търсене и описание на морфосинтактичните характеристики на устойчиви словосъчетания (напр. подходите, основани на релационни бази от данни, на унификационни граматика, на крайни автомати и др.). Формулират се основните компоненти, необходими при формализираното описание на формообразуването при глаголните фразеологизми, и се мотивира изборът на приложената формална рамка. Представени са критерии за пълнота и за коректност на описанието в речника. Модулите на морфосинтактичното описание включват речник с микрословоформи, флективни граматика, речник с глаголни фразеологизми, таблици с лексикално и граматично описание, локални граматика, параметризирани графи. Подробно са описани отделните структурни типове глаголни фразеологизми. Създаденият електронен ресурс е изключително ценен и с възможно практическо приложение при автоматичното разпознаване и анализиране на продуктивни фразеологични типове. Важно е, че речникът може да бъде попълван с нови лексикални единици и с допълнителни граматични характеристики, подлежи на преработване, конвертиране и добавяне към различни компютърни приложения.

В заключението се систематизират основните приноси моменти в труда и се набелязват насоки за бъдеща работа. Библиографията съдържа 206 позиции и е достатъчно представителна. Към труда има и три приложения, едното от които е извадка, която дава добра представа за структурата и съдържанието на изработения формализиран речник.

Дисертацията на М. Тодорова е първо по рода си за българския език изследване, насочено към формализирано описание на структурата на глаголните фразеологизми и създаване на морфосинтактичен речник за целите на автоматичната обработка на езика. Както цялостната концепция, така и изпълнението на речника са приноси и показват солидната подготовка на дисертантката в областта на компютърната лингвистика. Целите и задачите на труда са изпълнени успешно. Много важна е възможността за практическо приложение на резултатите от изследването.

По темата на дисертацията М. Тодорова има 8 публикации, от които 6 самостоятелни и 2 в съавторство. Представеният автореферат отразява вярно съдържанието на дисертацията. Приносите, посочени от дисертантката, са точно и изчерпателно формулирани.

Като имам предвид високата научна и приложна стойност на дисертацията, с пълна убеденост давам положителна оценка на труда и препоръчвам на почитаемото Научно жури да присъди на Мария Андреева Тодорова образователната и научна степен „доктор“.

23.02.2015 г.

Рецензент:

проф. д-р Диана Благоева